

УДК 821.161.3:82-97 Ф. Скарына

**ПРАВОБРАЗНАЕ ТЛУМАЧЭННЕ
ПЕРШАГА БАЧАННЯ Ё ПРАДМОВЕ
ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ ДА КНІГІ
ПРАРОКА ДАЊІЛА**

А. В. Яфімаў,
*магістр філалагічных навук,
аспірант кафедры гісторыі
беларускай літаратуры БДУ*

Паступіў у рэдакцыю 11.07.18.

UDC 821.161.3:82-97 Ф. Скарына

**A PROTOTYPED INTERPRETATION
OF THE FIRST VISION IN FRANCYSK
SKARYNA'S FOREWORD TO THE
BOOK OF DANIEL**

A. V. Yafimau,
*Master of Philology, Post-Graduate
Student of the Department of History
of Belarusian Literature, BSU*

Received on 11.07.18.

У артыкуле раскрываюцца паняцці правобраза і правобразнага тлумачэння на матэрыяле прадмовы Францыска Скарыны да старазапаветнай кнігі прарока Даниіла. Асаблівая ўвага надаецца тлумачэнням прадказанняў, у першую чаргу іншасказальных, якія змяшчаюцца ў гэтым творы. Даводзіцца, што ў аснове дадзеных тлумачэнняў палягае ідэя правобраза – прадвыяўлення ў Старым Запавеце таго, што адносіцца да асобы Ісуса Хрыста і апісваецца ў Новым Запавеце. Разглядаецца тлумачэнне Скарыны да першага бачання з кнігі прарока Даниіла. З апорай на тэарэтычныя даследаванні прасочваецца паходжанне вышэйназванага тлумачэння. Падкрэсліваецца, што, створанае яшчэ ў ранні перыяд хрысціянства, у часы Францыска Скарыны, яно, як і многія іншыя, лічылася класічным і нават кананічным і таму магло цытавацца разам з уласна біблейскім тэкстам як сакральнае пісанне.

Ключавыя словы: Францыск Скарына, кніга прарока Даниіла, Біблія, экзегетыка, правобраз.

The article describes the concept of the prototype and prototypic exegesis on example of Francysk Skaryna's preface to the Old Testament Book of Daniel. Particular attention is paid to the explanations of the predictions contained in this work, primarily allegorical. It is shown that the basis of these explanations is the idea of a prototype – namely demonstration in the Old Testament of what refers to the person of Jesus Christ and described in the New Testament. The paper considers the explanation of Skaryna to the first vision in the Book of Daniel. Based on theoretical research the article traces the origin of the above-mentioned explanation. The attention is focused on the fact that the explanation created back in the early days of Christianity, and in the days of Francysk Skaryna, like many others, is considered classic and even canonical and therefore can be perceived as a sacred scripture, along with the actual biblical text.

Keywords: Francysk Skaryna, Book of Daniel, Bible, exegesis, prototype.

Кніга прарока Даниіла – адзіная ў кананічнай частцы Старога Запавету прароцкая кніга, якая адносіцца да жанру апакаліптычнай літаратуры. Яна складаецца з дзвюх асноўных частак: гістарычнай (раздзелы 1–6), якая апавядае пра жыццё Даниіла, і прароцкай (7–12), дзе выкладаюцца яго бачанні. У напісанай на кайнэ версіі Септуагінты прысутнічаюць яшчэ тры раздзелы [1].

Ужо ў III ст. н. э. было ўзнята пытанне аўтарства і датавання кнігі. Прыхільнікі крытычнага падыходу лічылі, што сапраўдны аўтар жыві падчас або неўзабаве пасля Макавейскай вайны (167–160 гг. да н. э.) і проста паказаў сучаснасць у дэкарацыях часоў вавілонскага палону [1; 2, с. 5]. Асаблівую цікавасць у гэтым рэчышчы выклікае надзвычай дакладнае прадказанне разбурэння Іерусалімскага храма (Дан. 11:31), напісанае

нібыта за 408 гадоў да адпаведных падзей, а паводле крытыкаў – пасля іх. Пры гэтым іўдзейскі гісторык I ст. н. э. Іосіф Флавій адзначаў, што кнігу Даниіла бачыў яшчэ Аляксандр Македонскі [2, с. 6]. Урэшце, выказваліся меркаванні, быццам арыгінальная кніга проста дапісвалася з цягам часу.

Калі канкрэтныя прадказанні падзялялі чытачоў на скептыкаў і вернікаў, то з абстрактнымі прароцтвамі ўсё было складаней, паколькі іх нельга пацвердзіць або абвергнуць. Напрыклад, Марцін Лютэр лічыў, што ў кнізе прарока Даниіла паведамляецца, быццам Рым патрапіць пад уладу туркаў, а таксама прадказваецца з'яўленне прарока Мухамеда [3, с. 6].

Пасля напісання Новага Запавету (у якім, дарэчы, ёсць адсылкі да кнігі прарока Даниіла і алузіі на яе (напр., Мф. 24:15–16)) разглядаемы твор пачаў асэнсоўвацца з іншых ракурсаў,

бо супастаўленне тэкстаў старазапаветных кніг з евангеллямі дало магчымасць заўважыць і вылучыць у Бібліі так званыя правобразы. Вось як тлумачыцца гэта паняцце ў Праваслаўным багаслоўскім энцыклапедычным слоўніку (тут і далей пераклад мой. – А. Я.):

«Правобраз – прадвыяўленне ў асобах, падзеях і ў свяшчэнных рэчах і дзеяннях Старога Запавету таго, што ў Новым Запавеце адносіцца да асобы [Ісуса] Хрыста і да заснаванай ім царквы. Пры гэтым выяўленыя ў дадзеным месцы Святога Пісання прадметы маюць, з аднаго боку, сэнс і значэнне сучасна-гістарычныя паводле літаральнага іх значэння, а з другога – сэнс і значэнне прарочыя пра будучыню паводле іх пераўтваральна-таямнічага значэння...» [4, с. 1919–1920].

А вось іншая, больш сучасная дэфініцыя дадзенага паняцця з кнігі Г. А. Верклера «Герменеўтыка: прынцыпы і працэсы тлумачэння Бібліі»:

«Правобраз – гэта пэўныя прадстаўнічыя адносіны, якімі канкрэтныя асобы, падзеі і ўстанаўленні звязаны з адпаведнымі асобамі, падзеямі і ўстанаўленнямі больш позняга часу...» [5, с. 129].

«Адкрыццё» правобразаў тэалагамі і багасловамі суправаджалася напісаннем адпаведных каментарыяў і тлумачэнняў да старазапаветных кніг. Не стала выключэннем і кніга прарока Даниіла, тым больш што іншасказальныя прароцтвы, якія ў ёй утрымліваюцца, давалі шырокую прастору для інтэрпрэтацый.

Францыск Скарына, які выдаў «Книги светого пророка Божия Даниила» каля 1519 г. у Празе, таксама дадаў лаканічныя тлумачэнні прароцтваў у сваю прадмову [6, с. 67–69], надзяляючы старазапаветныя прадказанні новазапаветным сэнсам. Аднак узнікае пытанне, наколькі гэтыя тлумачэнні з'яўляюцца арыгінальнымі.

Вядомы беларускі даследчык В. А. Чамярыцкі ў артыкуле «Літаратурныя крыніцы скарынаўскіх прадмоў» пісаў: «Скарына, напэўна, добра ведаў творчасць... Васіля Вялікага (Кесарыйскага), Іаана Златавуста, Грыгорыя Багаслова (Назіянзіна) і іншых “бацькоў царквы”. <...> У цэлым кнігі Скарыны раскрываюць яго шырокую дасведчанасць у антычнай гісторыі, старажытнай і сярэднявечнай літаратурнай і філасофскай спадчыне... а яго прадмовы – незвычайнае багацце літаратурных крыніц, якімі ён карыстаўся» [7, с. 114, 115]. Больш за тое, прыводзячы разгорнутыя цытаты, даследчык даказвае, што

«ўся першая, панегірычная частка прадмовы Скарыны да Псалтыра... пабудавана на ўступнай частцы “Гутаркі на псалом 1” Васіля Кесарыйскага» [7, с. 120], аднак пры гэтым Скарына не пакідае спасылкаў на першакрыніцу [7, с. 121].

Праца В. А. Чамярыцкага захоўвае актуальнасць, але ж за амаль трыццаць гадоў з моманту яе напісання з'явілася нямала матэрыялаў, прысвечаных высвятленню крыніц скарынаўскіх прадмоў (сярод якіх вылучым артыкулы «Богословские аспекты в библейских предисловиях Франциска Скорины» Сяргея Кандрацюка [8] і «Тыпалогія біблейскіх кампанентаў у тэкстах выданняў Францыска Скарыны» Андрэя Акушэвіча [9]). Калі ж сфакусавацца на тлумачэннях беларускага першадрукара да кнігі прарока Даниіла, варта адзначыць, што яшчэ расійскі даследчык дарэвалюцыйнага перыяду Пётр Уладзіміраў называў верагоднай іх першакрыніцай каментарыі французскага сярэднявечнага багаслова Мікалая дэ Ліра (1270–1349) [10, с. 123]. Пры гэтым апошні, відавочна, таксама карыстаўся набыткамі папярэднікаў. Больш за тое, дадзеныя набыткі маглі быць вядомы Скарыне не толькі праз пасярэдніцтва французскага багаслова. У якасці прыкладу разгледзім тлумачэнне першага прароцтва Даниіла.

У Францыска Скарыны: «...камень без руку отсечеса от скалы и порази образ и сотре и во прах, сам же возрасте велик и наполни весь свет. Сие знаменовало зачатие нашего Спасителя Иисус Христа без семени от непорученое Девицы Марии, стирающее силу диавольскую и наполняющее всю вселенную Светым своим Евангелием...» [Цыт. па: 6, с. 68].

У Феадарыта Кірскага (386 (393?) – 457): «...если первое рождение Господа не сокрушило Римскаго владычества, то остается посему разумѣть второе Его пришествіе. Ибо прежде отсѣкшія уже Камень безъ рукъ, содѣлавшись горою великою и покрывъ вселенную, во второе Свое пришествіе... сокрушить и предасть забвенію всякое владычество, достойнымъ же даруетъ вѣчное Свое царство» [Цыт. па: 11, с. 42–43].

У Іаана Златавуста (каля 347–407): «Камень, отсѣченный безъ содѣйствія рукъ, означаетъ, что Христось родился отъ Дѣвы безъ мужа» [Цыт. па: 12, с. 688].

У Ераніма Стрыдонскага (між 340 і 350 – 420): «...оторвался камень, Господь и Спаситель, безъ содѣйствія рукъ, то есть безъ совокупленія и сѣмени челоуѣческаго, изъ дѣвственнаго чрева, и разрушивъ всѣ царства,

сдѣлался великою горою и наполнилъ всю землю...» [Цыт. па: 13, с. 19].

У Арыгена Александрыйскага (каля 185 – каля 254): «...пришествіе нашего Спасителя во плоти было камнемъ, отдѣлившимся отъ горы безъ помощи рукъ...» [Цыт. па: 14, с. 157].

Ёсць падставы меркаваць, што менавіта Арыген і з'яўляецца аўтарам разглядаемага тлумачэння (хоць Хрыстос быў названы каменем яшчэ прынамсі апосталам Паўлам (1 Кар. 10:4); у сучасным беларускім перакладзе ўжываецца слова «скала»). Асноўная дзейнасць гэтага філосафа, які па аб'ёме напісанага пераўзышоў усіх раннехрысціянскіх айцоў Царквы [15, с. 164], была прысвечана біблейскай экзегезе; ён склаў каментарыі амаль да ўсіх кніг Бібліі [15, с. 164; 16]. Арыген «імкнуўся максімальна праясніць і рацыяналізаваць хрысціянскія дагматы і таму смела карыстаўся метадам экзегезы, свабодна інтэрпрэтуючы біблейскія тэалагемы ў тэрмінах сучаснай яму язычаскай філасофіі» [17, с. 91]. Ён лічыў, «што ў Пісанні ўсё мае духоўны сэнс, але не ўсё – літаральна-гістарычны, і самы малейшы эпизод гісторыі Старога Запавета ёсць знак і вобраз зямных або нябесных падзей гісторыі выратавання» [15, с. 164]. Пры гэтым філосаф часта звяртаўся да метаду «правідэнцыйнага вытлумачэння, які адкрываў у змесце Старога Запавету зашыфраваныя ўказанні на евангельскае вучэнне» [17, с. 92].

У рэчышчы дадзенай працы варта акцэнтаваць уплыў Арыгена на пазнейшых айцоў Царквы [15, с. 165; 16; 17, с. 100] і на ўсю наступную хрысціянскую філасофію [17, с. 100]. Яго «метад сімвалічнай экзегезы быў перададзены і ўсходняму, і заходняму Сярэднявеччу...» [17, с. 102], зрабіўшы асаблівы ўплыў на Заходнюю Царкву, для якой IV стагоддзе стала залатым векам багаслоўя [16].

У пазначаны перыяд быў сфарміраваны светапоглядны і тэалага-дагматычны стандарт, на які арыентаваліся хрысціянскія ідэолагі Сярэднявечча. Фарміраванне гэтага стандарту звязана ў першую чаргу з імёнамі сямі настаўнікаў Царквы, прынамсі чатыры з якіх (Васіль Вялікі, Грыгорый Багаслоў, Грыгорый Ніскі, Іеранім Стрыдонскі) былі паслядоўнікамі і дактографамі Арыгена. «Іх працы былі класічнымі і як бы кананічнымі. Тое, што сярэднявечныя багасловы лічылі дактрынальнай артадоксіяй ці артадаксальнай дактрынай Царквы, шмат у чым супадала з тэалагічнымі меркаваннямі “настаўнікаў”» [17, с. 143–144]. Нагадаем, што некаторыя з іх згадваліся В. А. Чамярыцкім як вядомыя Скарыне.

Дзякуючы гэтым багасловам экзегетычныя падыходы і, хутчэй за ўсё, асобныя каментарыі Арыгена атрымалі шырокае распаўсюджанне і вядомасць. Сапраўды, тагачасныя тэолагі «імкнуліся даказаць, што Пісанне ўтрымлівае ў сабе значна больш сэнсу, чым можа падацца пры яго павярхоўным прачытанні...» [17, с. 148]. Яны «настойвалі на амбівалентнасці біблейскага тэксту... насычанага цялеснымі, натуралістычнымі вобразамі, якія на самай справе ёсць усяго толькі сімвалы іншага, духоўнага і містычнага, зместу Бібліі» [17, с. 149].

Такім чынам, тлумачэнні Арыгена і яго паслядоўнікаў да старазапаветных кніг у часы Ф. Скарыны маглі ўспрымацца ўжо як неад'емная частка Святога Пісання (пра ўплыў Рэфармацыі, якая пачалася прыкладна за два гады да выдання разглядаемай кнігі беларускага першадрукара, пісаць не выпадае). Можна меркаваць, што гэтыя каментарыі былі вядомы на беларускіх землях да Бібліі Скарыны, бо 1) хрысціянства прыйшло сюды, калі адпаведныя каментарыі былі ўжо традыцыйнымі; 2) гэтыя каментарыі былі вядомы не толькі ў Заходняй, але і ва Усходняй Царкве; 3) «вывучэнне твораў класікаў патрыстыкі было абавязковым у сярэднявечных навучальных установах» [7, с. 114]. Таксама трэба нагадаць, што «ў часы Скарыны на ўсходнеславянскіх землях... непасрэднае выкарыстанне агульнавядомых пісьмовых крыніц не лічылася... плагіятам» і «твор, у якім аўтар шырока абавіраўся на аўтарытэтныя крыніцы... выклікаў большы давер, чым... цалкам арыгінальны» [7, с. 121–122].

Наколькі вядома, Ф. Скарына не з'яўляўся багасловам ці тэолагам, а стварэнне ўласных тлумачэнняў да біблейскіх тэкстаў – не асобных слоў, а менавіта тэкставых масіваў – патрабавала спецыяльнай кампетэнцыі і пэўнага аўтарытэту. Таму выкарыстанне ім прынятых, замацаваных традыцыяй тлумачэнняў, напісаных аўтарытэтнымі рэлігійнымі дзеячамі, падаецца лагічным і апраўданым. Увогуле, беларускі першадрукар праявіў сябе як наватар у падыходах да Бібліі, што нярэдка выклікала крытыку. Напісанне арыгінальных тлумачэнняў Святога Пісання было б неабгрунтавана рызыкаўным для асветніка, бо замах на тыражыраванне ўласнай інтэрпрэтацыі Бібліі мог прывесці да негатыўных наступстваў. Такім чынам, Ф. Скарына цалкам абгрунтавана выкарыстаў у сваім выданні экзегетычную мудрасць, назапашаную шматгадовай працай многіх выбітных мысляроў Еўропы, прыставаўшы яе для паспалітых людзей Вялікага Княства Літоўскага.

ЛІТАРАТУРА

1. Книга пророка Даниила [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия. – Режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/171183.html#part_7. – Дата доступа: 10.11.2017.
2. Щедровицкий, Д. В. Пророчества Книги Даниила. Духовный взгляд на прошлое и будущее человечества [Электронный ресурс] / Д. В. Щедровицкий. – 6-е изд., электрон. – М. : Теревинф, 2014. – 277 с.
3. *Albrecht, O.* Luthers Arbeiten an der Übersetzung und Auslegung des Propheten Daniel in den Jahren 1530. und 1541 / O. Albrecht // Archiv für Reformationsgeschichte. – 1926. – Bd. 23. – S. 1–50.
4. Полный православный богословский энциклопедический словарь : в 2 т. – СПб. : Изд-во П. П. Сойкина, 1912. – Т. 2. – 2464 с.
5. *Верклер, Г. А.* Гермenevtika. Принципы и процесс толкования Библии / Г. А. Верклер. – Schaumburg ; Illinois : Gospel Lit. Services, 1995. – 133 с.
6. Скарына Францыск. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / уступ. арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўн. А. Ф. Коршунава, паказ. А. Ф. Коршунава, В. А. Чамярыцкага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 207 с.
7. *Чамярыцкі, В. А.* Літаратурныя крыніцы скарынаўскіх прадмоў / В. А. Чамярыцкі // Спадчына Скарыны : зб. матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытаньняў (1986) / уклад. А. І. Мальдзіс, уступ. слова І. Я. Навуменкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – С. 113–123.
8. *Кондратюк, С.* Богословские аспекты в библейских предисловиях Франциска Скорины [Электронный ресурс] / С. Кондратюк // Приход храма святого праведного Иоанна Кронштадтского в Минске. – Режим доступа: http://kronsh.prihod.ru/stati_sergejj_kondratjuk. – Дата доступа: 10.11.2017.
9. *Акушэвіч, А. А.* Тыпалогія біблейскіх кампанентаў у тэкстах выданняў Францыска Скарыны / А. А. Акушэвіч // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Філологія. – 2017. – № 2. – С. 16–21.
10. *Владимиров, П. В.* Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык / П. В. Владимиров. – СПб. : Тип. Императ. акад. наук, 1888. – 351 с.
11. Феодорит Киррский. Творения / пер. Моск. духов. акад. : в 8 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1855–1857. – Ч. 4 (Т. 29) : Толкование на видение Пророка Даниила. – 1857. – 454 с.
12. Обзоръние книги пророка Даниила // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского, в русском переводе : в 12 т. – СПб. : Изд. С-Петербур. Духов. Акад., 1895–1906. – Т. 6 : в 2 кн. – Кн. 2 : Толкование на книгу пророка Даниила. – 1900. – 982 с.
13. Блаженнаго Іеронима одна книга толкованій на пророка Даниїла // Библиотека творений св. отцевъ і учителей церкви западныхъ издаваемая при Киевской Духовной Академіи. – Кн. 21 : Творений блаженнаго Іеронима Стридонскаго. – Ч. 12. – Киевъ : Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1894. – 414 с.
14. Перевод двух бесед Оригена на Книгу Песнь Песней // Библиотека творений св. отцевъ і учителей церкви западныхъ издаваемая при Киевской Духовной Академіи. – Кн. 11 : Творения блаженнаго Іеронима Стридонскаго. – Ч. 6. – Киевъ : Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1880. – 530 с.

REFERENCES

1. Книга пророка Даниила [Elektronnyy resurs] // Pravoslavnaya entsiklopediya. – Rezhim dostupa: http://www.pravenc.ru/text/171183.html#part_7. – Data dostupa: 10.11.2017.
2. *Shchedrovitskiy, D. V.* Prorochestva Knigi Daniila. Dukhovnyy vzglyad na proshloye i budushcheye chelovechestva [Elektronnyy resurs] / D. V. Shchedrovitskiy. – 6-ye izd., elektron. – M. : Terevinf, 2014. – 277 s.
3. *Albrecht, O.* Luthers Arbeiten an der Übersetzung und Auslegung des Propheten Daniel in den Jahren 1530. und 1541 / O. Albrecht // Archiv für Reformationsgeschichte. – 1926. – Bd. 23. – S. 1–50.
4. Polnyy pravoslavnyy bogoslovskiy entsiklopedicheskiy slovar : v 2 t. – SPb. : Izd-vo P. P. Soykina, 1912. – T. 2. – 2464 s.
5. *Verkler, G. A.* Germenevtika. Printsipy i protsess tolkovaniya Biblii / G. A. Verkler. – Schaumburg ; Illinois : Gospel Lit. Services, 1995. – 133 s.
6. Skaryna Frantsysk. Tvory: Pradmovy, skazanni, paslyasloui, akafisty, paskhaliya / ustup. art., padrykht. tekstau, kament., sloun. A. F. Korshunava, pakaz. A. F. Korshunava, V. A. Chamyarytskaga. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1990. – 207 s.
7. *Chamyarytski, V. A.* Litaraturnyya krynitsy skarynauskikh pradmou / V. A. Chamyarytski // Spadchyna Skaryny : zb. materyyalau pershykh Skarynauskikh chytannyyau (1986) / uklad. A. I. Maldzis, ustup. slova I. Ya. Navumenki. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1989. – S. 113–123.
8. *Kondratyuk, S.* Bogoslovskiyе aspekty v bibleyskikh predisloviyakh Frantsiska Skoriny [Elektronnyy resurs] / S. Kondratyuk // Prikhod khrama svyatogo pravednogo Ioanna Kronshtadtskogo v Minske. – Rezhim dostupa: http://kronsh.prihod.ru/stati_sergejj_kondratjuk. – Data dostupa: 10.11.2017.
9. *Akushевич, A. A.* Typalogiya bibleyskikh kampanentau u tekstakh vydannyyau Frantsyska Skaryny / A. A. Akushевич // Chasop. Belarus. dzyarzh. un-ta. Filalogiya. – 2017. – № 2. – S. 16–21.
10. *Vladimirov, P. V.* Doktor Frantsisk Skorina: yego peryevody, pechatnyye izdaniya i yazyk / P. V. Vladimirov. – SPb. : Tip. Imperat. akad. nauk, 1888. – 351 s.
11. Feodorit Kirrskiy. Tvoreniya / per. Mosk. dukhov. akad. : v 8 ch. – M. : Tip. V. Gotye, 1855–1857. – Ch. 4 (T. 29) : Tolkovaniye na videniye Proroka Daniila. – 1857. – 454 s.
12. Obozrѣniye knigi proroka Daniila // Tvoreniya svyatogo ottsa nashego Ioanna Zlatousta, arkhiepiskopa Konstantinopolskogo, v russkom perevode : v 12 t. – SPb. : Izd. S-Peterb. Dukhov. Akad., 1895–1906. – T. 6 : v 2 kn. – Kn. 2 : Tolkovaniye na knigu proroka Daniila. – 1900. – 982 s.
13. Blazhennago Ieronima odna kniga tolkovaniy na proroka Daniila // Biblioteka tvoreniy sv. ottsev i uchiteley tserkvi zapadnykh izdavayemaya pri Kievskoy Dukhovnoy Akademii. – Kn. 21 : Tvoreniy blazhennago Ieronima Stridonskago. – Ch. 12. – Kiev : Tip. G. T. Korchak-Novitskago, 1894. – 414 s.
14. Perevod dvukh besed Origena na Knigu Pesn Pesney // Biblioteka tvoreniy sv. ottsev i uchiteley tserkvi zapadnykh izdavayemaya pri Kievskoy Dukhovnoy Akademii. – Kn. 11 : Tvoreniya blazhennago Ieronima Stridonskago. – Ch. 6. – Kiev : Tip. G. T. Korchak-Novitskago, 1880. – 530 s.

-
15. *Иванченко, А. В.* Ориген / А. В. Иванченко // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2010. – Т. 3 : Н–С. – С. 164–165.
 16. *Синило, Г. В.* Песнь Песней в интерпретации Оригена и Иеронима Блаженного / Г. В. Синило // Скрижали. Сер.: «Ветхозаветные исследования». – Вып. 7 / сост. и гл. ред. В. В. Акимов. – Минск : Ковчег, 2014. – С. 6–50.
 17. *Майоров, Г. Г.* Формирование средневековой философии / Г. Г. Майоров. – М. : Мысль, 1979. – 431 с.
 15. *Ivanchenko, A. V.* Origen / A. V. Ivanchenko // Novaya filosofskaya entsiklopediya : v 4 t. – M. : Mysl, 2010. – T. 3 : N–S. – S. 164–165.
 16. *Sinilo, G. V.* Pesn Pesney v interpretatsii Origena i Iyeronima Blazhennogo / G. V. Sinilo // Skrizhali. Ser.: «Vetkhovetnyye issledovaniya». – Vyp. 7 / sost. i gl. red. V. V. Akimov. – Minsk : Kovcheg, 2014. – S. 6–50.
 17. *Mayorov, G. G.* Formirovaniye srednevekovoy filosofii / G. G. Mayorov. – M. : Mysl, 1979. – 431 s.